

УДК 351.82 : 347.453.1

А. Л. ПОМАЗА-ПОНОМАРЕНКО

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ МЕХАНІЗМІВ
ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЗЕМЕЛЬНО-ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН**

З'ясовано, що на побудову механізмів державного регулювання земельно-орендних відносин необхідно виділяти функціональний і методологічний складники, зміст яких можна пояснити за допомогою основних функцій і комплексу методів державного управління.

Ключові слова: механізми державного регулювання, земельно-орендні відносини, побудова, функції, методи.

The article based on research and summarise the views of different authors about building of mechanism of state regulation of land lease relations, found out that such mechanisms should allocate functional and methodological elements whose content can be explained using the basic functions and complex methods of public administration.

Key words: mechanism of government regulation, land lease relationships, building, functions, methods.

Наука державного управління неможлива без визначення складових елементів механізмів державного регулювання земельно-орендних відносин. Зважаючи на це, не викликає сумнівів значимість та актуальність осмислення концептуальних засад побудови таких механізмів, аналізу стану їхньої дослідженості.

Концептуальні засади побудови механізмів державного регулювання економіки, а також різних аспектів земельних відносин розроблялися в працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених: О. Амосова, Л. Бойко, М. Болдуєва, В. Боклага, М. Васильєвої, В. Гриньової, А. Дегтяра, С. Жарої, М. Латиніна, Н. Мельтюхової, М. Мескона, Г. Одінцової, А. Третьяка, Г. Шарого та ін. Водночас низка проблем, пов'язаних із внутрішнім устроєм механізмів державного регулювання земельно-орендних відносин, залишилась поза увагою науковців, окремі аспекти вивчені недостатньо. Дискусійними є питання методології добору механізмів державного регулювання земельно-орендних відносин, ототожнення земельно-орендних відносин з об'єктом регулювання, а також об'єктом планування, мотивації, контролю тощо.

З огляду на зазначене вище основною метою статті є систематизація поглядів науковців на побудову механізмів державного регулювання земельно-орендних відносин з метою уточнення структурних елементів цих механізмів.

Зазначимо, що дослідження науковців внутрішнього устрою механізмів державного регулювання економіки, земельних та земельно-орендних відносин

(далі – ЗОВ) ґрунтуються на поглядах відомого вченого М. Мескона, за яким будь-якій системі управління притаманна наявність єдиного набору функцій управління: планування, організація, мотивація і контроль, через що їх сукупність характеризує функціональну частину механізму управління незалежно від рівня та типу об'єкта управління [14].

Проведений аналіз праць науковців (Г. Атаманчука, Л. Бойко, М. Васильєвої, С. Жарої, Н. Мойсеєва, О. Радченка, О. Федорчака, Л. Юзькова та ін.) дає підстави стверджувати, що функціональний складник механізмів державного управління та регулювання передбачає механізм планування, організації, мотивації і контролю. Зважаючи на те, що ЗОВ є об'єктом державного регулювання та водночас об'єктом державного контролю, мотивації і планування, вважаємо, що основу побудови механізмів державного регулювання ЗОВ також складають чотири основні функції: планування, організація, мотивація та контроль.

Особливу роль серед зазначених засобів впливу держави на ЗОВ відіграє механізм планування, оскільки, як слушно зауважує Н. Мельтюхова, з ним пов'язується початок власне управління [13, с. 93], і він полягає в безперервному процесі встановлення і конкретизації цілей розвитку всієї організації та її структурних підрозділів, визначення засобів їх досягнення, строків і послідовності реалізації, розподілу ресурсів. Як і механізм державного регулювання механізм планування зазначених відносин містить елементи інших механізмів, а отже, є системою засобів здійснення суб'єктом процесу державного управління планувального та прогнозувального впливу. Такий механізм спрямований на створення умов для розвитку соціально-економічних відносин, що виникають між суб'єктами – учасниками ринку оренди землі, усунення протиріч, які з'являються або можуть з'явитися під час такого розвитку.

За Я. Бережним, планування виступає алгоритмним процесом [3]. Великий тлумачний словник ілюструє вживання слова “алгоритм” саме словосполученням “алгоритм планування” [6, с. 13], який є одноманітним та універсальним, незалежно від умов функціонування тих чи інших організацій на різних рівнях державного управління в неоднакових суспільних середовищах. З огляду на це механізм планування ЗОВ, на наш погляд, також може характеризуватися універсальністю, проте відносною, “адже в діяльності, навіть при дотриманні наперед визначених параметрів, алгоритми не завжди спрацьовують” [3]. Крім того, він покликаний забезпечувати розвиток ЗОВ, причому засобами для досягнення останнього можуть бути відповідні програми і прогнози; визначати й збалансовувати приватні та публічні інтереси у сфері оренди землі; прогнозувати появу проблем і ймовірні варіанти узгодження дій під час їхнього розв'язання; створювати базу для мотивації учасників ЗОВ, а також для дієвого контролю; постійно забезпечувати відповідною інформацією учасників ЗОВ та ін.

Крім механізму планування ЗОВ, важливим також є організаційний механізм. Його зміст, з нашої позиції, можна досягнути за допомогою такої

основної функції управління, як організація. Остання, на думку Г. Одінцової, Г. Мостового, О. Амосова та ін. учених, становить “сукупність безпосередньо організації, координації та регулювання” [7, с. 15]. Будучи складником процесу управління, як зазначають Б. Райзберг, Л. Лозовський, Е. Стародубцева та ін., організація полягає в координації дій окремих елементів системи, досягненні взаємозалежності функціонування її частин [15, с. 151]. З точки зору Н. Мельтюхової, у системі “держава” особливості організації полягають у створенні умов для удосконалення структурної побудови народного господарства, забезпеченні ресурсами, кооперуванні, координуванні та регулюванні всіх відносин у державі тощо [13, с. 119].

Як бачимо, науковці мають різні, хоча й схожі, підходи до характеристики організаційного впливу, які можуть бути застосовані й під час визначення та удосконалення механізмів державного регулювання ЗОВ з урахуванням специфіки останніх.

Організаційна діяльність, як слушно зауважили Л. Бойко, В. Козуб та ін., виступає одним із методів управлінського впливу [4, с. 84, 9, с. 407]. З огляду на це вважаємо, що організаційний механізм доцільно розглянути, як складник комплексного механізму державного регулювання ЗОВ.

Важливим також для аналізу функціонального складника механізмів державного регулювання ЗОВ є механізм мотивації, зміст якого, на наш погляд, можна пояснити за допомогою такої функції управління, як мотивація, яка, на думку О. Ястремської, становить процес спонукання суб’єкта та об’єкта до цілеспрямованої діяльності. Ученими розроблено багато теорій мотивації, які здебільшого поділяють на змістовні й процесуальні. Перші базуються на переліку та послідовності задоволення потреб (теорії Маслоу, Герцберга та ін.), а другі – на формуванні механізмів задоволення потреб (теорії Врума, Йеттона та ін.) [7, с. 351]. На наш погляд, для дослідження мотивації в державному регулюванні ЗОВ слушними видаються теорії обох груп, оскільки ці теорії пов’язані між собою: змістовні є первинними стосовно процесуальних тому, що спрямовані на визначення потреб людей, а процесуальні мають на меті збалансування та задоволення останніх (потреб). Зважаючи на об’єкт нашого дослідження, який є специфічним, а також на те, що потреби притаманні всім біологічним організмам, у тому числі людині, а інтереси – тільки людині, у межах ЗОВ пропонуємо розглядати не потреби, а інтереси учасників ЗОВ.

Погоджуємося з позицією Н. Мельтюхової, яка зазначає, що мотивація передбачає використання позитивних і негативних стимулів, що можуть бути, на думку дослідниці, моральними та матеріальними [13, с. 116] або моральними, матеріальними й адміністративними (за С. Мочерним) [8, с. 213]. Разом з тим вважаємо, що зазначені стимули можуть бути розглянуті в контексті комплексного механізму державного регулювання ЗОВ, оскільки економічне, правове й організаційне регулювання будь-яких відносин здійснюється економічними, правовими та ін. методами, які переважно використовуються в комплексі.

Останнім часом в Україні все більшого значення набувають питання організації дієвого механізму державного контролю ЗОВ. Зазначимо, що в публікаціях, присвячених регулюванню економіки, широко використовується термін “контрольний механізм”. Причин для активізації уваги наукової спільноти, громадськості та інших до необхідності покращання державного контролю багато, проте головними серед них є розвиток ринкових відносин щодо оренди землі, посилення контролю за раціональним і ефективним використанням останньої.

Безперечно, у системі державного управління вищевказаний механізм відіграє ключову роль, тому що є формою реалізації зворотного зв’язку, оскільки, як зазначає російський учений Є. Кочерін, “управляти – це діяти цілеспрямовано, ... тому складовою частиною механізму управління є механізм контролю, за допомогою якого здійснюється зворотний зв’язок між об’єктом та суб’єктом управління, надходить інформація про стан об’єкта управління” [12, с. 55]. Такої думки дотримуються також Й. Завадський, В. Парахіна, Л. Ушвицький та ін. У цьому аспекті слушною видається позиція Н. Мельтюхової, яка вважає, що зворотний зв’язок є обов’язковим у роботі окремого підприємства. Для системи ж державного управління (через її масштабність і складність) зворотний зв’язок слід організувати на всіх етапах процесу, під час виконання всіх функцій [13, с. 117].

Аналізуючи сутність контролю в земельній сфері, М. Климишин обґрунтовує висновок про те, що державний контроль полягає у здійсненні державою відповідними засобами та способами специфічного контрольно-владного впливу на стан суспільних відносин, причому метою контрольно-владного впливу держави є “відновлення”, “формування” і “спрямування” суспільних процесів відповідно до легітимних критеріїв [10].

Отже, на підставі вищезазначеного, уважаємо, що механізм державного контролю ЗОВ полягає в такому: 1) виявленні результатів впливу суб’єкта на об’єкт державного регулювання на всіх етапах процесу виконання функцій управління (наприклад, на етапі планування – у визначенні й узгодженні приватних та публічних інтересів; на етапі організації – у спрямуванні об’єкта шляхом визначення процедури участі в ЗОВ, надання необхідних консультацій та інформації, у координації зусиль і ресурсів; на етапі мотивації – у створенні умов для задоволення інтересів суб’єктів та об’єктів регулювання тощо); 2) здійсненні нагляду за раціональним використанням землі під час її оренди; 3) аналізі стану відновлення земель, пошкоджених унаслідок нераціонального їх використання учасниками ЗОВ тощо.

Ураховуючи той факт, що для реалізації означених функцій потрібна наявність певних методів або способів, варто, на нашу думку, крім функціональної частини механізмів державного регулювання ЗОВ, виділити також методологічний складник, зміст якого необхідно уточнити.

Методологія добору механізмів державного регулювання має будуватися на використанні комплексу певних методів, оскільки, як слушно зазначає Н. Антонова, методологія “є визначальним початком процесу пізнання, а також

системою загальнотеоретичних вимог, які реалізуються в комплексі конкретних методів” [1, с. 35].

Варто зазначити, що науковці, виділяючи методи державного регулювання (або управління), зокрема у сфері земельних відносин, підкреслюють важливість правового, економічного й організаційного методів. Зважаючи на це та ураховуючи той факт, що ЗОВ є складником земельних відносин, то і для них основними методами державного регулювання є правовий, економічний та організаційний.

Зауважимо, що в загальноюридичному аспекті під правовим регулюванням розуміють здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів вплив на суспільні відносини з метою їхнього упорядкування (в інтересах людини, суспільства і держави), розвитку й захисту, а під механізмом правового регулювання – систему різноманітних юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється владний вплив на суспільні відносини [17, с. 229, 232]. Головними складниками цього механізму є такі: норми права, юридичні факти, власне правові відносини, акти реалізації прав та обов’язків суб’єктів суспільних відносин, правові санкції щодо порушників норм права [20, с. 40].

Таким чином, правовий механізм державного регулювання ЗОВ – це система впорядкованих правових засобів, за допомогою яких формується правовий порядок функціонування й розвитку суб’єктів та об’єктів державного регулювання, здійснюється цілеспрямований вплив суб’єктами регулювання на об’єкт (ЗОВ) та узгоджуються інтереси суб’єктів (публічні інтереси) й об’єктів (приватні інтереси) регулювання.

Констатуємо, що дія вказаного механізму пов’язана з використанням специфічних засобів, спрямованих на встановлення й закріплення положень про статус, предмет управлінського впливу, права та обов’язки, форми і методи діяльності суб’єктів державного регулювання та принципи, форми їхніх взаємовідносин. Правовий механізм визначає також порядок виникнення та припинення ЗОВ; сукупність правових інструментів, які б, з одного боку, гарантували реалізацію суб’єктами державного регулювання своїх публічних інтересів, а з іншого – забезпечували захист приватних інтересів учасників ринку оренди землі, а також узгоджували б інтереси суб’єкта й об’єкта тощо.

Доцільно зауважити, що сьогодні все більшої актуальності набуває положення про баланс між приватними та публічними інтересами, оскільки основним завданням усієї системи законодавства (у широкому значенні), насамперед є досягнення узгодженості між приватними інтересами і публічними, що досягається шляхом закріплення сукупності взаємопов’язаних правових засобів впливу держави, які можуть бути публічно-правовими та приватно-правовими. Не погоджуємося з позицією деяких учених (В. Сидор) про критерії такого поділу (“земля” як публічно-правовий об’єкт і “земельна ділянка” – приватно-правовий [16]). З нашого погляду, класифікація правових засобів регулювання впливу держави зумовлена існуванням публічної і

приватної форм власності на землю (детальніше про це див. у В. Кройтор, Р. Шишки, В. Ціммерманна та ін.).

Підтримуємо позицію тих науковців, які наполягають на системній природі правового механізму та необхідності виокремлення його тривірневої структури (на вищому рівні – Конституція України; на другому – законодавчі акти, серед яких обов'язково повинен бути базовий закон, що містить основні положення; на третьому – інші нормативно-правові акти). Саме така організована та взаємопов'язана сукупність правових засобів дає змогу удосконалювати чинні правові акти, що регулюють питання оренди землі, з метою усунення внутрішньо-правових суперечностей і скасування положень, які гальмують розвиток приватної ініціативи в земельно-орендній сфері.

Другим основним складником комплексного механізму державного регулювання ЗОВ в Україні є економічний, який полягає у створенні умов для збалансованого задоволення економічних інтересів суб'єкта та об'єкта регулювання. Однак, з точки зору В. Боклаги, механізм економічного регулювання управління земельними ресурсами реалізується через дотримання економічних інтересів держави, землевласників і землекористувачів і формується системою заходів економічного впливу, спрямованого на реалізацію політики держави, забезпечення прав землевласників і землекористувачів, установлення соціально справедливих платежів за землю, економічного стимулювання за раціональне та ефективне землекористування тощо [5, с.п: 202]. Проте, з нашої точки зору, по-перше, крім указаних інтересів потрібно також брати до уваги інтереси громади, на території якої орендується земля, суспільства взагалі тощо. Невраховання та неузгодження всіх (явних і прихованих) економічних інтересів, що є базою для розгляданих відносин, призводить до загострення наявних проблем і виникнення нових. Значимо, що вирішення цих проблем для суб'єктів та об'єкта регулювання або не визнається взагалі як другорядна мета їхньої взаємодії, або визнається за умови зовнішнього втручання. А по-друге, вважаємо, що, з огляду на запропонований В. Боклагом підхід до визначення механізму економічного регулювання як системи заходів економічного впливу, спрямованого на реалізацію політики держави та ін., “заходи” здійснення державного впливу мають бути віднесені не до формування механізмів, а до їх реалізації, тому що сприймаються як “практичні”. Крім того, вважаємо, що економічні інтереси держави, землекористувачів тощо мають бути не тільки дотримані на стадії реалізації механізму економічного регулювання управління земельними ресурсами, а й визначені та збалансовані на стадії його формування.

Аналізуючи питання регулювання земельних відносин, Л. Бойко, В. Боклаг, М. Ковальський, А. Мартин, О. Назаренко та ін. обґрунтовують висновок про те, що економічне регулювання земельних відносин здійснюється економічними методами. З позиції А. Третяка та О. Дорош, економічні методи у сфері земельних відносин мають на меті “досягнення економічних цілей управління на основі реалізації вимог економічних законів”.

Інструментами для цього виступають установлення розмірів земельного та інших видів податків, регулювання нормативної ціни землі, здійснення контролю за співвідношенням пропозиції і попиту [19, с. 85–92]. Хоча, на думку Ю. Дехтяренка, О. Драпіковського, М. Коритника та ін. учених, слід виокремлювати такі інструменти, як платність використання та відчуження землі, обов'язковість компенсації заподіяних збитків і витрат при обмеженні прав на використання землі тощо [18].

Уважаємо, що частина економічних регуляторів управління земельними ресурсами може бути використана і під час регулювання ЗОВ. Ідеться, зокрема, про орендну плату, яка є центральним елементом економічного механізму, оскільки платність, як зазначають Ю. Прус, М. Болдуєв, О. Назаренко та ін., є сутнісною характеристикою оренди взагалі; податкові платежі; ринкову ціну землі; систему пільг; економічні санкції за порушення норм закону тощо.

Ще одним основним компонентом комплексного механізму державного регулювання ЗОВ є організаційний, теоретичні засади якого, на жаль, не дістали належного наукового обґрунтування, оскільки ЗОВ здебільшого досліджуються в контексті всіх земельних відносин, що спричиняє висвітлення лише окремих аспектів регулювання ЗОВ.

Учені, зокрема Й. Завадський, Л. Бойко, В. Калюжний та ін., указують на важливість організаційного механізму державного регулювання чи управління, який становить послідовність етапів проектування структур, детального аналізу і визначення системи цілей, продуманого виділення організаційних підрозділів і форм їх координації для забезпечення функціонування певного комплексу [4, с. 84–85; 9, с. 422–423]. Отже, кінцевим результатом функціонування такого механізму є побудова організаційної системи, яка володіє внутрішньою впорядкованістю, узгодженістю взаємодії диференційованих і автономних частин цілого, зумовлює його будову; сукупність процесів або дій, що викликають утворення і вдосконалення взаємозв'язків між частинами цілого.

Оскільки, як ми знаємо, державне управління існує для того, щоб пізнавати громадські потреби й інтереси, оцінювати та структурувати їх, ставити цілі, розробляти рішення і діяти з метою їх практичного вирішення, завданням організаційного компоненту комплексного механізму державного регулювання ЗОВ є узгодження приватних та публічних інтересів, що досягається шляхом чіткого визначення складу, функцій суб'єкта регулювання та відповідності останніх об'єкту регулювання, чіткого визначення процедури участі в ЗОВ, надання необхідних консультацій та інформації (наприклад, щодо обґрунтованого визначення строку оренди землі, розміру орендної плати, ефективного й раціонального використання землі), розроблення стратегій, програм, прогнозів і планів розвитку земельних та земельно-орендних відносин, організації громадського обговорення програм, стратегій та ін. документів щодо державної земельної політики та моніторингу їхнього виконання тощо.

Таким чином, у механізмах державного регулювання ЗОВ, що підпорядковуються загальній концепції державного регулювання земельних відносин, економіки тощо, виділяємо функціональний і методологічний складники, зміст яких можна пояснити за допомогою основних функцій та комплексу методів державного управління. Функціональний складник механізмів державного регулювання ЗОВ передбачає механізм планування, організації, мотивації і контролю. Правовий та економічний методологічні складники покликані створювати умови для збалансування та задоволення приватних і публічних інтересів, а організаційний – узгоджувати інтереси суб'єкта та об'єкта регулювання. Саме така побудова механізмів, з одного боку, виступає своєрідним способом організації її елементів, пов'язаних між собою й спрямованих на якісну зміну всієї системи. А з іншого – полегшує здійснення аналізу сучасного стану функціонування зазначених механізмів, що має стати предметом подальших досліджень.

Література:

1. Антонова Н. Б. Теория и методология государственного управления: курс лекций / Н. Б. Антонова [и др.]. – 3-е изд., доп. – Мн. : Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2005. – 231 с.
2. Бакуменко В. Д. Виявлення комплексу проблем державного управління процесами європейської та євроатлантичної інтеграції України, розробка пропозицій щодо вдосконалення системи державного управління цими процесами: Науково-дослідна робота / В. Д. Бакуменко, Д. О. Безносенко. – К. : НАДУ при Президентові України ; Центр навчання і досліджень з європейської та євроатлантичної інтеграції України. – Режим доступу : <http://www.nara-eurostudies.org.ua/2-2.rtf>.
3. Бережний Я. В. Запровадження стратегічного планування в державному правлінні країн світу (на прикладі США, ЄС і Росії) / Я. В. Бережний // Наукові розвідки з державного та муніципального управління : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 2. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nrzd/2011_2/ZMIST.htm.
4. Бойко Л. М. Регулювання земельних відносин у сільському господарстві : [монографія] / Л. М. Бойко. – К. : ННЦ “Ін-т аграр. Економіки”, 2011. – 316 с.
5. Боклаг В. А. Економічний механізм регулювання земельних відносин в аграрній сфері / В. А. Боклаг // Державне управління та місцеве самоврядування : матер. десят. міжнар. наук. конгр. (26 березня 2010 р., м. Харків) ; ред. В. В. Говоруха [та ін.]. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”. – 2010. – С. 202–203.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1440 с.
7. Державне управління і менеджмент : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Г. С. Одінцева [та ін.] ; заг. ред. Г. С. Одінцової. – Х. : ХарПІ УАДУ, 2002. – 492 с.

8. Економічний словник-довідник / ред. С. В. Мочерний. – К. : Femina, 1995. – 368 с.
9. Енциклопедичний словник з державного управління / НАДУ акад. держ. упр. при Президентові України ; за ред. : Ю. В. Ковбасюка [та ін.] ; укл. : Ю. П. Сурмін [та ін.]. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
10. *Климишин М. Д.* Контроль у сфері державного управління земельними ресурсами / М. Д. Климишин // Державне управління: теорія та практика. – НАДУ, 2006. – № 1. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Dutp/2006-1/txts/GALUZEVE/06kmduzr.pdf>.
11. *Коротич О. Б.* Механізми державного управління: проблеми теорії та практики побудови / О. Б. Коротич // Вісник НАДУ. – 2006. – № 3. – С. 79–84.
12. *Кочерин Е. А.* Основы государственного и управленческого контроля / Е. А. Кочерин ; Фонд контрольных исследований. – М. : Информационно-издательский дом “Филинь”, 2000. – 377 с.
13. *Мельтюхова Н. М.* Державне управління як єдність діяльності та відносин : [монографія] / Н. М. Мельтюхова. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2010. – 204 с.
14. *Мескон М.* Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. Л. И. Ивенко. – М. : Дело, 1997. – 704 с. – Режим доступа : <http://www.alleng.ru/d/manag/man117.htm>.
15. *Райзберг Б. А.* Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг [и др.]. – 2-е изд., испр. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 479 с.
16. *Сидор В.* Публічно-правові та приватноправові засади в земельному законодавстві України / В. Сидор // Право України. – 2011. – № 7. – С. 197–202.
17. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. / авт.-упоряд. М. В. Кравчук ; Тернопільська академія народного господарства. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.
18. Трансформація економічного механізму земельних відносин : автореф. дис. ... к.е.н. : спец. 08.00.03 / М. В. Коритник ; Білоцерк. нац. аграр. ун-т. – Біла Церква, 2010. – 20 с. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/ard/2010/10kmvmzv.zip>.
19. *Третяк А. М.* Управління земельними ресурсами : навч. посібник для підгот. фахівців зі спец. “Землепорядкування та кадастр” в аграрних вищих навч. закл. 1-4 рівнів акредитації / А. М. Третяк, О. С. Дорош. – К. : ТОВ “ЦЗРУ”, 2006. – 462 с.
20. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана. – 2003. – Т. 5 : П-С. – 744 с.